

ASKERİ REFORMDAN YÖNETİMSSEL DEVLET OLUŞUMUNA: GEÇ- OSMANLI'DA ORDU, NÜFUS ve SİYASAL-KÜLTÜREL DÖNÜŞÜM¹

Ayhan Bilgin²

ÖZET

Bu makale, Geç-Osmanlı askerî reformlarını yalnızca modern ordu inşası, Batılılaşma ya da merkezileşme süreci olarak değil, Osmanlı devletinin yönetim rasyonalitesinde yaşanan daha kapsamlı bir dönüşümün parçası olarak ele almaktadır. Çalışmanın temel iddiası, askerî reformların merkezî devletin savaş kapasitesini artırmanın ötesinde, nüfusun kaydedilmesi, sınıflandırılması, disipline edilmesi ve seferber edilebilir bir toplumsal varlık olarak yeniden kurulmasına katkıda bulunduğudur. Bu çerçevede ordu, yalnızca savaşan veya siyasete müdahale eden bir kurum değil; modern devlet-toplum ilişkisinin kuruluşunda rol oynayan yönetsel ve siyasal-kültürel bir aygıt olarak değerlendirilir. Makale, Foucault'nun yönetsellik ve disiplin kavramları ile Rohe'nin Deutungskultur/Soziokultur ayrımından hareketle, askerî okullar, kışla disiplini, zorunlu askerlik, tarih bilgisi, vatan söylemi ve Jön Türk dönemindeki militarist seferberlik mantığını birlikte tartışmaktadır. Böylece Geç-Osmanlı ordusunun, modern devlet oluşumu, nüfus yönetimi ve siyasal-kültürel özne üretimi süreçlerindeki kurucu rolü yeniden yorumlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geç-Osmanlı askerî reformları, yönetsellik, ordu ve siyasal kültür, ordu ve siyaset, militarizm.

ABSTRACT

This article examines late Ottoman military reforms not merely as a process of modern army-building, Westernization, or centralization, but as part of a broader transformation in the governmental rationality of the Ottoman state. Its main argument is that military reforms did not only enhance the war-making capacity of the central state; they also contributed to the registration, classification, disciplining, and reconstruction of the population as a governable and mobilizable social body. In this framework, the army is understood not simply as an institution of warfare or political intervention, but as a governmental and political-cultural apparatus that played a constitutive role in the formation of modern state-society relations. Drawing on Foucault's concepts of governmentality and discipline, as well as Rohe's distinction between Deutungskultur and Soziokultur, the article discusses military schools, barracks discipline, conscription, historical knowledge, the discourse of homeland, and the militarist logic of mobilization in the Young Turk period. In doing so, it reinterprets the constitutive role of the late Ottoman army in modern state formation, the governing of population, and political-cultural subject formation.

Keywords: Late Ottoman military reforms, governmentality, army and political culture, army and politics, militarism.

1. GİRİŞ

Geç-Osmanlı askerî reformları literatürde çoğu zaman askerî yenilgiler, merkezileşme arayışı, Batı karşısında teknik-kurumsal geri kalmışlık ve modern ordu kurma çabaları bağlamında ele alınmıştır. Birçok tarihsel çalışmanın farklı vurgularla gösterdikleri üzere, 19. yüzyıl Osmanlı reformları bir yandan merkezî devlet kapasitesini yeniden kurma, diğer yandan Avrupalı askerî ve idari teknikleri Osmanlı devlet yapısına aktarma çabalarıyla şekillenmiştir (Berkes, 2002; Shaw, 1965; Zürcher, 2000). Ancak askerî reformları yalnızca teknik

¹ Bu makale 2017 yılında almanca yayımlanmış olan “Türkiye'nin Siyasal Kültüründe Ordu” başlıklı doktora çalışmasından alınmış bir bölümün gözden geçirilmiş halidir.

² İletişim için ayhanbilgin@yahoo.de

askerî yenilenme veya Batılılaşma olarak okumak, bu reformların nüfusun yönetimi, disiplinler pratikler, yeni yönetici elitlerin oluşumu ve siyasal-kültürel özne üretimi bakımından taşıdığı daha geniş etkileri ikincil düzeyde bırakır.

Bu makale, Geç-Osmanlı askerî reformlarını yalnızca modern ordu inşası olarak değil, Osmanlı devletinin yönetim rasyonalitesinde yaşanan daha kapsamlı bir dönüşümün parçası olarak ele almaktadır. Bu çerçevede ordu, sadece savaş alanına ait bir kurum değil; devletin nüfusu tanıma, kaydetme, sınıflandırma, disipline etme ve siyasal-kültürel anlamlarla donatma kapasitesinin temel aygıtlarından biri olarak değerlendirilmelidir. M. Foucault'nun (2019) yönetimsellik kavramı burada açıklayıcıdır; çünkü Geç-Osmanlı askerî reformları, devletin yalnızca egemenlik alanını değil, nüfusu ve toplumsal davranışları da yönetilebilir kılma çabasını görünür hâle getirir.

Bu makalenin temel iddiası şudur: Geç-Osmanlı askerî reformları, merkezî devletin savaş kapasitesini artırmanın ötesinde, nüfusun yönetilebilir bir nesneye, askerî eğitim kurumlarının yeni bir yönetici elite, zorunlu askerliğin ise siyasal-kültürel özne üretiminin temel mekanizmalarından birine dönüşmesini sağlamıştır. Bu nedenle Geç-Osmanlı'da ordu, devlet oluşumu, siyasal kültür ve toplumsal özneleşme süreçlerinin kesişiminde yer alan kurucu bir aktör olarak değerlendirilmelidir. Bu argüman, siyasal kültürü bireysel tutumlar toplamı olarak değil, siyasal gerçekliği anlamlandıran kolektif yorum kalıpları, semboller, pratikler ve özneleşme biçimleri olarak kavrayan bir yaklaşıma dayanır. Alman siyasal kültür araştırmacısı Karl Rohe'nin Yorumlama Kültürü (Deutungskultur) ve Sosyo Kültür (Soziokultur) ayrımı bu açıdan önemlidir. Deutungskultur, siyasal anlamların, yorumların ve meşrulaştırıcı söylemlerin üretildiği alanı; Soziokultur ise bu anlamların gündelik pratiklerde, alışkanlıklarda, davranış kalıplarında ve toplumsal özneleşme biçimlerinde yerleştiği alanı ifade eder (Rohe, 1987, 2003). Bu çerçevede, Foucault'nun söylem, disiplin ve yönetimsellik kavramlarıyla birlikte düşünüldüğünde, ordunun yalnızca kurumsal bir güç değil, aynı zamanda siyasal-kültürel bir anlam ve özne üretim aygıtı olarak analiz edilmesini mümkün kılar.

Bu doğrultuda makale önce ordu ve siyaset ilişkisini klasik sivil-asker ilişkileri literatürünün ötesine taşıyan kavramsal bir çerçeve önercektir. Ardından Geç-Osmanlı askerî modernleşmesini askerî kriz ve reform devleti bağlamında ele alacak; Tanzimat döneminde askerî reformların yönetsel devlet oluşumuyla ilişkisini tartışacaktır. Daha sonra askerî okullar, kışla, disiplin ve reformcu subay öznesi üzerinden askerî alanın kuruluşu incelenecek; zorunlu askerlik ise nüfusun askerî bakımdan kaydedilmesi ve Müslüman erkek bedeninin devletleştirilmesi açısından değerlendirilecektir. Son bölümlerde ise tarih bilgisi, vatan fikri, askerî yorum gücü ve Jön Türk döneminde militarist seferberlik mantığının toplumsallaşması tartışılacaktır. Böylece makale, Geç-Osmanlı askerî reformlarını yalnızca askerî kurumlar tarihi içinde değil, modern devlet-toplum ilişkisinin ve siyasal-kültürel özne üretiminin kuruluş süreci içinde yeniden yorumlamayı amaçlamaktadır.

2. Ordu ve Siyaset: Kurumsal Müdahaleden Yönetimsel ve Siyasal-Kültürel İktidara

Ordu ve siyaset ilişkisi çoğu zaman sivil-asker ilişkileri, askerî müdahaleler, kurumsal özerklik, darbe kapasitesi ve siyasal vesayet kavramları etrafında tartışılmıştır. Bu literatür, modern devletlerde ordunun siyasal iktidar karşısındaki konumunu, siyasal karar alma süreçlerine müdahale biçimlerini ve sivil otoriteyle kurduğu gerilimli ilişkiyi açıklamak bakımından önemli bir çerçeve sunar. Uluslararası alanda temel çalışmalar olarak ele alınan Huntington'ın (1957) profesyonel askerlik ve sivil denetim tartışması, Janowitz'in (1960) askerî kurumun toplumsal karakterine ilişkin çözümlemeleri, Finer'in (1962) ordunun siyasal müdahale kapasitesine dair yaklaşımı özellikle bu bağlamda değerlendirilebilir. Türkiye bağlamında ise ordu ve siyaset ilişkisi iki temel kalıbı takip ettiği söylenebilir. Birincisi ordunun Geç-Osmanlı reformları açısından ağırlıklı bir şekilde askeri modernleşme ve merkezileşme ekseninde ele alınmış olmasıdır (Berkes, 2002; Shaw, 1965; Zürcher, 2000). Cumhuriyet dönemi ordu çalışmaları ise ordu ve siyaset analizini ağırlıklı olarak askeri müdahale, vesayet ve sivil denetim tartışmaları üzerinden devam ettiren bir çizgiye sahiptir. Bu bağlamda bazı önemli araştırmacıların çalışmaları ordunun kurumsal-siyasal rolünü anlamak açısından önemli katkılar sağlamıştır (Cizre-Sakallıoğlu, 1993; Cizre, 2003, 2004; Hale, 1994; Akyaz, 2002; Heper ve Güney 1996, 2000; Özdemir 1989, Ünsaldı 2008).

Bununla birlikte, ordu-siyaset ilişkisini yalnızca askeri-teknik modernleşme, merkezileşme veya kurumsal müdahale, darbe ya da sivil denetim problemi olarak ele almak Geç-Osmanlı ve Türkiye bağlamında yetersiz bir analiz çerçevesi sunduğu söylenebilir. Bu analiz çerçevesini genişletmeyi hedefleyen bazı eleştirel çalışmalar Geç-Osmanlı ve özellikle Cumhuriyet döneminin analizi açısından önemli katkılar sağlamışlardır (Akmeşe, 2005; Aksan, 2003, 2007; Yeşil, 2020; Şen, 1996; Altınay, 2004). Bu çalışmalarla birlikte "ordu siyasete ne zaman ve nasıl müdahale eder?" gibi sorulardan ziyade "ordu devletin toplumla kurduğu ilişkiyi hangi kurumlar, bilgi biçimleri, disiplin teknikleri ve anlam kalıpları aracılığıyla dönüştürür?" gibi sorular önem kazanmaya başlamıştır. Böylece temel mesele yalnızca ordunun kurumsal yeniden inşası ve siyasal iktidara müdahalesi değildir; daha temel düzeyde Geç-Osmanlı'dan Cumhuriyete uzanan dönem açısından ordu, *modern devlet oluşumunun, nüfusun yönetilebilir hâle getirilmesinin ve siyasal-kültürel anlam dünyalarının kurulmasının* merkezî alanlarından biri hâline gelmektedir. Bu nedenle Geç-Osmanlı'da temelleri atılan ve orduyu yalnızca "siyasete müdahale eden" bir kurum olarak değil, siyasal alanın ve modern devlet-toplum ilişkisinin kuruluşuna katılan bir yönetim aygıtı olarak düşünmek gerekir.

Bu makalenin hareket noktası tam da bu ayrımdır. Bu ayırmadan hareketle ordu ve siyaset ilişkisini üç düzeyde ele almayı önermektedir. *Birinci düzey*, ordunun kurumsal-siyasal gücüdür. Bu düzeyde ordu, merkezî devletin zor kapasitesi, komuta yapısı, askeri bürokrasi, reformcu subay kadroları ve devlet içindeki kurumsal konumu üzerinden değerlendirilir. Geç-Osmanlı bağlamında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, yeni askeri kurumların kurulması, Seraskerlik'in ve daha sonra Harbiye Nezareti'nin kurumsallaşması, askeri okulların yaygınlaşması ve subay kadrolarının yeni devlet seçkinleri içinde yer almaya başlaması bu düzeye işaret eder.

İkinci düzey, ordunun yönetsel ve disipliner gücüdür. Bu düzeyde ordu yalnızca savaştan bir kurum değil, nüfusu tanıyan, sınıflandıran, kaydeden, eğiten ve disipline eden bir aygıt olarak işler. Zorunlu askerlik, kura sistemi, askerlik daireleri, nüfusun askeri bakımdan kaydedilmesi, erkek bedeninin kışla ve talim aracılığıyla dönüştürülmesi bu yönetsel boyutun temel mekanizmalarıdır. Foucault'nun yönetsellik ve disiplin kavramları bu noktada açıklayıcıdır. Çünkü askeri reformlar, devletin yalnızca egemenlik alanını değil, nüfusu ve toplumsal davranışları da düzenleme kapasitesini genişletir. Böylece askeri reform, yalnızca modern ordu kurma süreci değil, nüfusu yönetilebilir hâle getirme süreci olarak da okunabilir.

Üçüncü düzey ise ordunun siyasal-kültürel yorum gücüdür. Ordu, yalnızca zor kullanan veya askeri insan kaynağı örgütleyen bir kurum değildir; aynı zamanda siyasal gerçekliği yorumlayan, tehditleri adlandıran, vatan, fedakârlık, sadakat, disiplin, devletin bekası ve tarihsel kimlik gibi kavramları dolaşıma sokan bir anlam üretim alanıdır. Bu düzeyde ordu, siyasal kültürün oluşumuna katılır. Bu noktada Alman siyasal kültür araştırmacısı Karl Rohe'nin daha çok seçkinlere ve kurumlara atfettiği "yorumlama kültürü" (Deutungskultur) ve gündelik hayat alanına dönük "sosyo kültür" (Soziokultur) ayrımı siyasal-kültürel yorum gücünün analizinde işlevsel olduğu söylenebilir. Kurumsal askeri alan bir yandan siyasal anlamlar ve meşrulaştırıcı yorumlar üretir; diğer yandan askerlik, okul, kışla, beden terbiyesi ve gençlik örgütleri aracılığıyla bu anlamları sosyo-kültürel pratiklere yerleştirir.

Bu üç düzey birlikte düşünüldüğünde, ordu ve siyaset ilişkisi yalnızca "ordu siyasete ne zaman ve nasıl müdahale eder?" sorusuna indirgenemez. Daha temel soru şudur: Ordu, modern devletin toplumla ilişkisiyi hangi kurumlar, pratikler, bilgi biçimleri ve anlam kalıpları aracılığıyla dönüştürür? Geç-Osmanlı askeri reformları bu soruyu sormak için uygun bir tarihsel zemin sunar. Çünkü bu dönemde ordu, bir yandan devletin merkezileşme sürecinin temel kurumlarından biri olurken, diğer yandan nüfusun askeri yükümlülükler üzerinden yönetilebilir hâle getirilmesine, yeni subay öznesinin oluşmasına ve vatan/devlet söylemlerinin siyasal kültüre yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Bu nedenle bu makale, Geç-Osmanlı askeri reformlarını yalnızca sivil-asker ilişkileri literatürünün dar anlamda kurumsal müdahale kategorileriyle değil, yönetsellik ve siyasal kültür perspektifiyle ele almaktadır. Bu perspektif, ordunun siyasal rolünü darbeler, askeri müdahaleler veya kurumsal vesayet mekanizmalarıyla sınırlamaz. Bunun yerine orduyu, devletin nüfusu yönetme kapasitesini genişleten, toplumsal bedenleri disipline eden ve siyasal-kültürel anlam dünyalarını şekillendiren bir devlet oluşumu aygıtı olarak kavrar. Geç-Osmanlı bağlamında askeri reformların önemi de tam burada yatar: Ordu yalnızca modernleşen devletin askeri kolu değil, modern devlet-toplum ilişkisinin kuruluş alanlarından biridir.

3. Askerî krizden reform devletine: Geç-Osmanlı askerî modernleşmesinin tarihsel bağlamı

Geç-Osmanlı askerî reformlarının tarihsel arka planı, klasik askerî düzenin çözülmesiyle yakından ilişkilidir. Osmanlı askerî yapısında Yeniçeriler ve Tımar sistemi uzun süre yalnızca askerî işlev görmemiş, aynı zamanda merkezî iktidar ile toplum arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde de önemli rol oynamıştır. Tımar sistemi, toprak düzeni, vergi toplama, askerî yükümlülük ve yerel iktidar ilişkilerini birbirine bağlayan bir mekanizma işlevi görürken; Yeniçeri Ocağı'nda savaş gücünün ötesinde şehir hayatı, zanaat ilişkileri, merkezî iktidar mücadeleleri ve siyasal meşruiyet krizleri içinde etkili bir toplumsal-siyasal aktör hâline gelmiştir (İnalıcık, 1994; Matuz, 1985; Özcan, 1999).

18. yüzyıldan itibaren savaş yenilgileri, mali krizler, yerel güçlerin artan etkisi ve Avrupa ordularındaki dönüşüm, klasik askerî düzenin işlevini giderek tartışmalı hâle getirdi. Bu nedenle askerî reform, yalnızca teknik bir yenilenme ihtiyacından değil, devletin iktidar ilişkilerini yeniden düzenleme zorunluluğundan doğdu (Aksan 2007). Nizam-ı Cedid reformları bu açıdan erken bir kırılma noktası olarak görülebilir. Yeni askerî birliklerin kurulması, talim tekniklerinin değiştirilmesi, askerî maliyenin yeniden düzenlenmesi ve Avrupaî askerî bilginin aktarılması, Osmanlı devletinin savaş kapasitesini artırmaya dönük adımlar olarak ortaya çıktı. Fakat bu süreç aynı zamanda eski askerî-sosyal güçlerle yeni reformcu merkez arasında bir iktidar mücadelesini de tetikledi (Berkes, 2002; Shaw, 1965).

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması bu bağlamda özel bir yere sahiptir. Bu olay yalnızca eski bir askerî kurumun tasfiyesi değil, merkezî iktidarın eski korporatif güç odaklarıyla ilişkisini yeniden kurduğu, reformcu askerî-bürokratik elitlerin önünü açtığı ve devletin askerî alanı doğrudan yeniden örgütlenme kapasitesini genişlettiği bir momenttir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla güç ilişkileri önce padişahın kişisel iktidarı ve çevresindeki reformcu yönetici elit lehine değişmiş; ardından yeni kurumlar, eğitim aygıtları, tercüme bürosu, konsolosluklar ve özellikle askerî okullar aracılığıyla Batı etkisinde yetişmiş yeni bir yönetici elitin üretim alanları oluşmuştur (Berkes, 2002; Zürcher, 2000).

Bu süreçte askerî reformlar giderek idarî reformlarla iç içe geçti. Osmanlı devletinin yaşadığı askerî kriz, yalnızca savaş alanındaki başarısızlık olarak değil, devletin bilgi, maliye, idare, eğitim ve nüfus üzerindeki yetersizliği olarak da kavrandı (Aksan, 2007). Bu nedenle reform ihtiyacı, ordunun yeniden düzenlenmesinden daha geniş bir devlet dönüşümüne doğru genişledi. Askerî yenilgi, devletin kendisini yeniden düşünmesinin ve toplumu daha doğrudan yönetme arzusunun önemli kaynaklarından biri hâline geldi. Bu nedenle Geç-Osmanlı askerî reformlarını yalnızca modernleşme ya da Batılılaşma kavramlarıyla sınırlamak yetersizdir. Elbette reformcular Avrupaî askerî tekniklerden, örgütlenme biçimlerinden ve eğitim modellerinden yararlanmışlardır. Ancak mesele yalnızca Batı'dan teknik aktarım değildir. Askerî reform, devletin kendi toplumunu daha iyi tanıma, kaydetme, düzenleme ve seferber etme ihtiyacının da ürünüdür.

4. Tanzimat ve yönetsel devlet oluşumu: saray iktidarından bürokratik yönetim aygıtlarına

Tanzimat dönemi, askerî reformun daha geniş bir yönetsel dönüşümle birleştiği evredir. Bu dönemde reform, yalnızca orduyu yenileme meselesi olmaktan çıkarak devletin idarî, hukukî, mali ve toplumsal alanlara müdahale biçimini yeniden düzenleyen bir pratik hâline gelir. Bu nedenle Tanzimat'ı yalnızca hukukî eşitlik, Batılılaşma veya merkezileşme başlıkları altında değil, devletin yeni yönetim aygıtları, bilgi biçimleri ve teknikleri üretmesi açısından da değerlendirmek gerekir.

II. Mahmud döneminde kurulan yeni danışma meclisleri ve idarî makamların yeniden düzenlenmesi, Osmanlı yönetim pratiğinde kişisel-saray merkezli iktidar biçiminden daha kurumsallaşmış ve bürokratikleşmiş bir yönetim tarzına geçişin göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Berkes, Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ve Dar-ı Şura-yı Askerî gibi kurumların kuruluşunu bu dönüşümün önemli göstergeleri arasında ele alırken; Shaw da bu meclisleri merkezî yönetimin yeniden örgütlenmesi bağlamında tartışır (Berkes, 2002; Shaw 1971; Zürcher,

2000). Zürcher ise sadrazam kethüdalığı ve reisülküttablık gibi makamların modern bakanlık formlarına dönüşmesini Osmanlı devlet aygıtının yeniden yapılandırılması açısından yorumlar (Zürcher, 2000).

Bu kurumsal dönüşüm, yalnızca merkezî idarenin teknik olarak yeniden örgütlenmesi değildir. Aynı zamanda padişahın kişisel iktidarını çevreleyen yeni bir bürokratik-yönetimsel alanın oluşmasıdır. Reform süreci içinde yeni meclisler, bakanlıklar, teknik uzmanlık alanları ve eğitim kurumları, yönetimin giderek daha yazılı, kayıtlı, rasyonelleştirilmiş ve uzmanlaşmış biçimleri almasını sağladı. Bu anlamda Tanzimat reformları, padişahın mutlak kişisel iktidarının basitçe devamı değil, onun etrafında yeni yönetim aygıtlarının güçlenmesiyle ortaya çıkan daha karmaşık bir iktidar mimarisidir.

Askerî kurumlar bu dönüşümün dışında değil, tam merkezindedir. Ordu, yabancı dil öğretimini erken ve yaygın biçimde kurumsallaştıran alanlardan biri olarak Avrupaî bilgiye erişimin önemli kanallarından biri olmuştur. Kürşat ve Mardin'in vurguladığı üzere, askerî kurumlar Batı dillerinin, teknik bilginin ve Avrupaî formasyonun Osmanlı yönetici elitine aktarılmasında merkezi bir işlev görmüştür (Kürşat, 2003; Mardin, 1962). Böylece askerî eğitim, yalnızca savaş kapasitesini artıran teknik bir araç değil, yeni bir askerî-bürokratik elitin oluşum alanı hâline gelmiştir. Bu süreç Foucaultcu anlamda yönetsellik kavramıyla ilişkilendirilebilir. Çünkü burada devlet yalnızca egemenlik yetkisini kullanan bir merkez değil, nüfusu, kurumları, davranışları ve gelecek tasavvurlarını düzenlemeye çalışan bir yönetim aklı üretmektedir. Yönetsellik, devletin toplumu yalnızca itaat ettirilecek bir kitle olarak değil, düzenlenecek, eğitilecek, üretken kılınacak ve seferber edilecek bir nüfus olarak kavramasıyla ilgilidir (Foucault, 2019; Lemke, 1997). Tanzimat döneminde askerî reformlar, bu yeni yönetim aklının oluşmasında temel alanlardan biri olmuştur.

5. Askerî alanın kuruluşu: okul, kışla, disiplin ve reformcu subay öznesi

Geç-Osmanlı askerî reformlarının en önemli sonuçlarından biri, ordunun yalnızca savaşan bir kurum olmaktan çıkıp kendine özgü kurumları, eğitim mekanizmaları, bilgi biçimleri, kariyer yolları, disiplin teknikleri ve siyasal anlam dünyası olan bir askerî alan hâline gelmesidir. Bu alan, devletin merkezileşme süreci içinde şekillenmiş; fakat zamanla devlet içindeki siyasal-kültürel mücadelelere katılabilecek bir özne üretme kapasitesi de kazanmıştır. Askerî okullar bu dönüşümün merkezinde yer alır. Harbiye, Mühendishane, Tıbbiye ve diğer askerî eğitim kurumları yalnızca askerî teknik bilgi aktaran kurumlar değildir; aynı zamanda yeni bir subay tipinin, yeni bir devlet seçkininin ve yeni bir siyasal özneleşme biçiminin üretildiği alanlardır.

1843'te Serasker Rıza Paşa tarafından bölgesel ordu birimlerinin yeniden düzenlenmesi, 1848'de bu birimlerin yeniden organize edilmesi ve 1869 reformlarıyla tümen, tugay, alay, tabur ve bölük gibi hiyerarşik askerî birimlerin yerleştirilmesi, askerî alanın kurumsal ve disipliner düzeyde yeniden yapılandırıldığını gösterir (Akmeşe, 2005; Zürcher 2000). Bu düzenlemeler, yalnızca birliklerin daha etkili hareket etmesini sağlamaya dönük teknik adımlar değildi. Aynı zamanda askerî alanın sivil yönetimden ayrışması, askerî komuta zincirinin merkezileştirilmesi ve Avrupaî askerî örgütlenme tekniklerinin Osmanlı devlet yapısına aktarılması anlamına geliyordu. Seraskerlik makamının askerî reformların hazırlanmasında ve uygulanmasında oynadığı rol, askerî alanın giderek daha kurumsal ve uzmanlaşmış bir yönetim alanına dönüştüğünü gösterir. Abdülhamid döneminde Seraskerlik'in Harbiye Nezareti'ne dönüşmesi de bu kurumsallaşmanın devamı olarak okunabilir.

Askerî okullar, bu kurumsallaşmanın özne üretim boyutunu oluşturur. Subay, bu okullarda yalnızca teknik bilgiye sahip bir asker olarak değil, devletin krizini kavrayan, Avrupaî bilgi biçimleriyle tanışan ve kendisini reformcu bir misyonla donatan bir siyasal-kültürel aktör olarak yetişir. Bu nedenle Geç-Osmanlı subayı, yalnızca savaşan veya emir komuta zinciri içinde hareket eden bir figür değildir; reformcu, modernleştirici, devlet kurtarıcı ve siyasal yorum üretici bir aktör hâline gelir (Mardin, 1962). Bu noktada Foucaultcu disiplin kavramı doğrudan işlevsel hâle gelir. Kışla ve askerî okul, bedeni, zamanı, hareketi, itaati ve davranışı düzenleyen kurumlardır. Askerî reformlar bu bağlamda yalnızca askerî örgütlenmenin yenilenmesi değil, alt toplumsal kesimlerden gelen bireylerin itaatkâr, kolektif hareket eden ve devlet-din adına savaşmaya hazır modern askerî öznelerle dönüştürülmesi sürecidir (Yeşil, 2020). Fakat Geç-Osmanlı bağlamında disiplin yalnızca askerî verimlilik üretmez; aynı zamanda siyasal sadakat, vatan fikri, devletin bekası ve modernleşme misyonu gibi anlamlarla birleşir. Böylece askerî eğitim, teknik

uzmanlıkla siyasi misyon bilincini birleştirir. Bu birleşme, Geç-Osmanlı askerî zümresinin sonraki politikleşme sürecinin de temelini oluşturur.

6. Zorunlu askerlik, nüfus ve Müslüman erkek bedeninin devletleştirilmesi

Geç-Osmanlı askerî reformlarının en kritik boyutlarından biri zorunlu askerlik uygulamasıdır. Zorunlu askerlik, modern ordu için insan kaynağı sağlamanın ötesinde, devletin nüfusla kurduğu ilişkiyi kökten değiştirmiştir. Klasik düzende devlet, topluma çoğu zaman yerel araçlar, vergi düzenekleri, cemaat yapıları ve dolaylı yükümlülükler aracılığıyla temas ederken; zorunlu askerlik, erkek nüfusu doğrudan devletin kayıt, sınıflandırma, muayene, kura, eğitim ve disiplin mekanizmalarına bağlamıştır. Genel askerlik yükümlülüğünün kurulması, Osmanlı devletinin nüfusla kurduğu ilişkiyi niteliksel olarak dönüştürmüştür. Timar sisteminin çözülmesi ve iltizam düzeninin askerî insan kaynağı üretmekte yetersiz kalması, merkezi iktidarı özellikle Müslüman erkek nüfusun doğrudan askerî seferberliğine yöneltmiştir. Aksan'ın gösterdiği gibi, 18. yüzyılda merkezî iktidar, devletin askerî hareket kabiliyetini koruyabilmek için Müslüman erkek nüfusun seferberliğine daha fazla başvurmak zorunda kalmıştır (Aksan, 2003).

Tanzimat Fermanı askerliği bütün Osmanlılar için bir devlet yükümlülüğü olarak formüle etse de uygulamada asker alma yükü esas olarak Müslüman erkek nüfus üzerinde yoğunlaşmıştır. Gayrimüslimlerin askerlik karşısındaki konumu ise muafiyet, istisna ve bedel mekanizmaları üzerinden farklılaşmıştır. Gülsoy'un gayrimüslimlerin askerlik deneyimi üzerine çalışması, bu sürecin eşit yurttaşlık iddiasından çok daha karmaşık işlediğini gösterir (Gülsoy, 2000). Dolayısıyla zorunlu askerlik, bir yandan Osmanlılık ideali içinde ortak yükümlülük fikrini güçlendirmiş, diğer yandan din, cinsiyet ve statü temelinde farklılaşan asimetrik bir yükümlülük rejimi üretmiştir. Bu noktada askerlik yükümlülüğü, modern devletin nüfus üzerindeki yönetsel kapasitesinin temel araçlarından biri hâline gelir. Devlet artık yalnızca askerî birlikler kurmak zorunda değildir; aynı zamanda hangi bedenlerin askere alınacağını, hangi yaş gruplarının uygun olduğunu, kimlerin muaf tutulacağını, kimlerin bedel ödeyeceğini, kimlerin kaçtığını ve kimlerin askerî disipline sokulacağını bilmek zorundadır. Bu da nüfus bilgisinin, kayıt tekniklerinin ve idarî gözetimin genişlemesini gerektirir.

1840'lerden itibaren kura ve asker alma işlemlerinin kurumsallaşması, yalnızca asker teminini değil, nüfusun sayılması, sınıflandırılması ve idarî olarak izlenmesini de gerektirmiştir. Zürcher'in aktardığı üzere, kura usulünün uygulanması için taşrada askerlik dairelerinin kurulması, askerlik çağındaki erkeklerin tespiti ve nüfusun niceliksel/niteliksel bilgisinin toplanması açısından yeni bir idarî kapasite yaratmıştır (Zürcher, 2005). Bu nedenle zorunlu askerlik, modern devletin nüfusa ilişkin bilgi üretme ve onu yönetilebilir kılma tekniklerinin erken biçimlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Ancak askerî disiplinin topluma nüfuzu sorunsuz işlememiştir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından Müslüman erkek köylü nüfusun Avrupaî talim teknikleriyle itaatkâr ve savaşılabir askerlere dönüştürülmesi hedeflenmiş; fakat firar, huzursuzluk ve emre itaatsizlik gibi pratikler, yeni askerî disiplinin toplumsal dirençlerle karşılaştığını göstermiştir (Moltke, 1911). Bu nokta önemlidir; çünkü askerî reformları yalnızca yukarıdan aşağıya işleyen başarılı bir disiplin süreci olarak görmek, toplumsal aktörlerin direniş, kaçınma ve uyarılma pratiklerini görünmez kılar (Özbölük 2022). Bu nedenle zorunlu askerlik, klasik tebaa-devlet ilişkisinden modern yükümlülük-devlet ilişkisine doğru bir geçişi ifade eder. Askerlik, devletle birey arasındaki ilişkiyi doğrudanlaştırır. Devlet artık yalnızca vergi toplayan veya güvenlik sağlayan bir üst otorite değildir; erkek bedenini belirli bir süre için kendi disipliner mekânına alan, onu eğiten, dönüştüren ve siyasi anlamlarla donatan bir güçtür (Yeşil 2020).

7. Siyasi-kültürel anlam üretimi: Tarih bilgisi, vatan ve askerî yorum gücü

Geç-Osmanlı askerî reformlarının etkisi yalnızca kurumlar, okullar ve askerlik yükümlülüğü üzerinden anlaşılmaz. Askerî alan aynı zamanda siyasi anlamların üretildiği, dolaşıma sokulduğu ve meşrulaştırıldığı bir yorum alanıdır. Bu nedenle ordunun Geç-Osmanlı'daki rolünü anlamak için onun yalnızca savaş kapasitesine veya kurumsal konumuna değil, siyasi gerçekliği tanımlama ve meşru siyasi özneyi şekillendirme kapasitesine de bakmak gerekir. Bu bağlamda tarih bilgisi merkezi önem taşır. 1880–1890 arası dönem, Osmanlı tarih yazımında Türkçü

yönelimin güçlendiği bir evre olarak görülebilir. Berkes'e göre bu dönemde Necib Asım, Şemseddin Sami ve Ahmed Mithat gibi isimlerde Osmanlı tarihinin Türk-İslamî bir tarih sürekliliği içinde ele alındığı örnekler görülür (Berkes 2002). Süleyman Hüsnü Paşa'nın askerî okullar için yazdığı Tarih-i Âlem adlı eserde Osmanlı tarihini İslam öncesi Türk tarihiyle süreklilik içinde anlatması da bu eğilimin askerî eğitim alanındaki önemli örneklerinden biridir (Kürşat, 2003).

Kürşat'ın vurguladığı üzere, 1880'lerin sonunda Osmanlılar, Tatarlar ve Moğollar arasında kadim bir Türk kökeni kuran tarihsel mit askerî okul kitaplarına girmeye başlamış; Hunların ve İskitlerin Türk sayılması gibi anlatılar genç subayların tarihsel kimlik dünyasını şekillendirmiştir (Kürşat, 2003). Bu tarih anlatıları, yalnızca geçmişe ilişkin bilgi üretmekle kalmamış, genç subayların siyasal-kültürel özneleşme süreçlerine de etki etmiştir. Askerî okullarda üretilen ve aktarılan bu tarih bilgisi, ulusal bilinç, devletin bekası ve vatanın savunulması gibi temaları birbirine bağlayan bir anlam alanı yaratmıştır. Bu noktada ordunun "yorum gücü"nden söz edilebilir. Yorum gücü, bir aktörün siyasal gerçekliği adlandırma, tehditleri tanımlama, meşru siyasal davranış biçimlerini belirleme ve kolektif kimlikleri şekillendirme kapasitesidir. Geç-Ösmanlı'da ordu bu kapasiteyi giderek daha fazla kazanmıştır. Devletin bekası, vatanın savunulması, iç ve dış tehditler, medeniyet, ilerleme, disiplin, sadakat ve fedakârlık gibi kavramlar askerî söylem içinde birbirine bağlanır (Mardin 1962). Böylece askerî alan, yalnızca nüfusu disipline eden bir kurumlar ağı değil, aynı zamanda siyasal gerçekliği yorumlayan ve meşru siyasal özneyi tanımlayan bir anlam üretim alanı hâline gelir.

Askerî tarih bilgisi ile vatan fikri arasındaki bağ burada belirleyicidir. Vatan fikri, Geç-Ösmanlı siyasal düşüncesinde yalnızca romantik bir aidiyet kategorisi değildir; devletin kurtuluşu, toplumun seferberliği ve bireyin fedakârlıkla tanımlanması arasında bağ kuran siyasal-kültürel bir kavramdır. Askerî çevreler içinde bu kavram, devletin çözülme krizine verilen bir cevap olarak önem kazanır. Ordu, kendisini yalnızca padişahın ordusu veya savaş aygıtı olarak değil, vatanın korunmasının ve devletin devamlılığının taşıyıcısı olarak konumlandırmaya başlar.

8. Askerî zümrenin politikleşmesi: Yeni Osmanlılardan Jön Türklerin militarist seferberlik mantığına

Geç-Ösmanlı askerî alanının ayırt edici özelliklerinden biri, askerî çevrelerin giderek politikleşmesidir. Bu politikleşme, yalnızca subayların siyasete doğrudan müdahalesi anlamına gelmez. Daha derin düzeyde, askerî alanın devletin geleceği, reformun yönü, meşruiyet krizi, vatan fikri ve siyasal düzen üzerine düşünce üreten bir alana dönüşmesini ifade eder. Bu nedenle askerî zümrenin politikleşmesi, askerî modernleşmenin dışsal bir sonucu değil, onun içsel boyutlarından biridir.

Askerî zümrenin politikleşmesinin ilk önemli evresi Yeni Osmanlılar ve reformcu muhalif çevrelerle kurulan ilişkilerde görülebilir. Mardin, 1859 Kuleli Vakası'nı ordu mensupları ile ulema çevreleri arasındaki bir ittifak olarak değerlendirirken, bu müdahalenin Yeniçeri geleneğindeki müdahaleci çizginin devamlılığına da işaret ettiğini belirtir (Mardin, 1962). Berkes ise Kuleli Vakası'nı, ordunun Osmanlı siyasal hayatında önemli bir güç hâline geldiğinin işareti olarak yorumlar (Berkes, 2002).

Yeni Osmanlı düşüncesinde genel askerlik yalnızca teknik bir askerî düzenleme değil, Osmanlı milletini kurmaya ve imparatorluğun çözülmesini engellemeye dönük siyasal-kültürel bir araç olarak görülmüştür. Namık Kemal'in genel askerliği vatanın yararına ve Osmanlı milleti yaratmaya elverişli bir tedbir olarak değerlendirmesi bu açıdan dikkat çekicidir (Kürşat, 2003). Aynı dönemde yüksek rütbeli asker aileleri ile Yeni Osmanlı çevreleri arasındaki ilişkiler, askerî alan ile reformcu-muhalif siyasal söylem arasındaki geçişkenliği göstermektedir (Mardin 1962; Kürşat, 2003). Bu temas, subayların yalnızca teknik askerî bilgiyle değil, devletin geleceği, reformun yönü, anayasal düzen, vatan ve millet gibi kavramlarla da ilişki kurmasına yol açmıştır. Bu, ordunun siyasete dışarıdan "bulaşması" değildir; askerî modernleşmenin kendisinin giderek siyasal bir anlam kazanmasıdır. Modern orduyu kurmak, aynı zamanda modern devleti, modern nüfusu ve modern siyasal sadakati kurmak anlamına gelmiştir.

Bu sürecin ikinci ve daha yoğun evresi Jön Türk dönemidir. Jön Türk dönemi, Geç-Ösmanlı askerî-siyasal kültürünün daha görünür, daha örgütlü ve daha seferberlikçi bir biçim kazandığı dönemdir. İttihat ve Terakki'nin yükselişiyle birlikte ordu, yalnızca reformun nesnesi olmaktan çıkar; reform ve iktidar mücadelesinin aktif öznesi

hâline gelir. Akmeşe'ye göre 1908'de Üçüncü Ordu içinde İttihat ve Terakki'nin önemli bir üye tabanı bulunmaktaydı; komiteye kabul pratikleri ise yemin ve askerî törenlerle siyasal bağlılığı askerî sembolizmle birleştiriyordu (Akmeşe, 2005). Zürcher' de 1903 sonrasında askerî öğrenciler ve genç subaylar arasında yeraltı örgütlenmelerinin oluştuğuna dikkat çeker (Zürcher, 2000).

Bu dönemde militarist söylem yalnızca ordu içi bir meslek ethosu olarak kalmamış; toplumun bütününün askerî ihtiyaçlara göre eğitilmesi ve seferber edilmesi gerektiği fikrine yönelmiştir. Bröckling'in modern militarizm tartışmasında belirttiği gibi, total savaş kavramının gelişmesi toplumun askerî verimlilik ve seferberlik gereklerine göre biçimlendirilmesini beraberinde getirir (Bröckling, 1997). Akmeşe'nin Jön Türk militarizmi üzerine çalışması da bu çerçevenin Osmanlı bağlamındaki somut karşılıklarını gösterir: aile, özellikle anne figürü, millî-askerî ihtiyaçlara uygun çocuk yetiştirmenin merkezi mekânı olarak tanımlanır; jimnastik, spor, disiplin, düzen, temizlik, itaat ve vatan sevgisi gibi pratikler toplumsal terbiyenin askerileştirilmiş unsurları hâline gelir (Akmeşe, 2005).

Jön Türk döneminde askerî yayınlar ve subay çevreleri de bu militarist anlam dünyasının taşıyıcılarıdır. Asker, Başçavuş, Top, Süngü, Kurşun ve Bomba gibi askerî dergilerde Prusya askerî düşüncesinin tercümeleri ve askerî disiplinin toplumsallaştırılmasına yönelik yazılar yayımlanmıştır (Akmeşe, 2005). Goltz Paşa'nın yazıları ve Prusya modeli, Osmanlı subayları arasında devletin kurtuluşu için askerileşmiş bir reform programının düşünsel kaynaklarından biri hâline gelmiştir. Tunaya'nın işaret ettiği üzere, 1908 sonrasında askerî çevrelerde geliştirilen reform programları yalnızca askerî değil, sosyoekonomik ve kameralist unsurlar da taşımaktaydı (Tunaya, 1998). Bu süreç aynı zamanda gençliğin ve bedeninin askerileştirilmesiyle de ilişkilidir. Türk Gücü Cemiyeti, Osmanlı Güç Dernekleri, Genç ve Dinç Dernekleri gibi örgütlenmeler gençliği askerî disiplin ve millî savunma mantığı içinde örgütlemeye çalışmıştır. Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı bağlamında gençliğin savaş ve vatan savunması için hazırlanması daha da önem kazanmıştır. Böylece askerî disiplin yalnızca kışla ve okulda değil, aile, gençlik örgütleri, beden terbiyesi, spor ve ahlak söylemleri aracılığıyla daha geniş toplumsal alanlara yayılmıştır.

Jön Türk dönemi, Geç-Osmanlı askerî modernleşmesinde daha önce kurumlar, okullar ve subay çevreleri düzeyinde şekillenen askerî-siyasal rasyonalitenin aileye, okula, gençliğe, bedene ve millî kimlik söylemine taşındığı yoğunlaşma momentidir. Böylece ordu, yalnızca devlet aygıtı içinde değil, toplumun gündelik ve kültürel alanlarında da siyasal-kültürel bir kurucu aktör hâline gelir.

9. Tartışma: Askerî reformu yönetimsel devlet oluşumu olarak okumak

Bu tarihsel hat, Geç-Osmanlı askerî reformlarını üç düzeyde yeniden düşünmeyi mümkün kılar. İlk düzeyde reformlar, askerî yenilgiler ve teknik geri kalmışlık karşısında geliştirilen modernleşme çabalarıdır. Bu düzeyde merkezileşme, reformcu bürokrasi ve kurumsal yeniden yapılanma analizleri açıklayıcıdır (Berkes, 2002; Shaw, 1971; Zürcher, 2000). Ancak bu okuma, reformların nüfus, disiplin ve siyasal kültür üzerindeki etkilerini tek başına açıklamaz. İkinci düzeyde askerî reformlar, merkezî devlet inşasının parçasıdır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, danışma meclislerinin kurulması, askerî okulların genişlemesi, Harbiye Nezareti'nin kurumsallaşması ve zorunlu askerlik mekanizmalarının gelişmesi, merkezî devlet kapasitesini artırmıştır. Bu okuma, askerî reformu idarî ve bürokratik dönüşümle birlikte düşünmeye imkân verir.

Üçüncü düzeyde ise askerî reformlar, yönetimsel devlet oluşumu olarak kavranmalıdır. Buna göre askerî reformlar yalnızca devletin merkezî kapasitesini artırmaz; aynı zamanda nüfusu yönetilebilir hâle getirir, erkek bedeni üzerinde disipliner bir iktidar kurar, askerî okullar aracılığıyla yeni bir subay öznisi üretir, vatan ve devletin bekası gibi kavramlarla siyasal kültürü biçimlendirir ve Jön Türk döneminde toplumsal militarizasyonun taşıyıcılarından biri hâline gelir. Bu düzeyde Foucault'nun yönetsellik ve disiplin kavramları, Rohe'nin "Deutungskultur/Soziokultur" ayrımıyla birlikte kullanıldığında, ordunun siyasal-kültürel etkisini açıklamak için daha güçlü bir çerçeve sunar.

Bu perspektif, orduyu yalnızca baskı aygıtı ya da müdahale kurumu olarak değil, modern Osmanlı devletinin siyasal-kültürel ve sosyokültürel alanlara yerleşen bir yönetim aygıtı olarak ele alır. Ordu, devletin zor kapasitesini artırdığı kadar, devletin toplumu tanıma, sınıflandırma, disipline etme, eğitme ve siyasal anlamlarla donatma

kapasitesini de genişletmiştir. Bu nedenle askerî reform, yalnızca askerî kurumlar tarihinin değil, modern devlet-toplum ilişkilerinin de merkezinde yer alır.

10. SONUÇ

Bu makale, Geç-Osmanlı askerî reformlarının yalnızca modern ordu inşasına yönelik teknik ve kurumsal düzenlemeler olarak okunmasının yetersiz olduğunu savunmuştur. Askerî reformlar, Osmanlı devletinin savaş kapasitesini artırmanın ötesinde, devletin nüfusu tanıma, kaydetme, sınıflandırma, disipline etme ve siyasal-kültürel olarak dönüştürme kapasitesinin gelişimiyle doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle Geç-Osmanlı askerî modernleşmesi, modern devlet oluşumunun kurucu boyutlarından biri olarak değerlendirilmelidir.

Makalenin temel katkısı, askerî reformları üç düzeyde birlikte düşünmesidir: *merkezî devlet kapasitesinin yeniden örgütlenmesi, nüfusun yönetilebilir hâle getirilmesi ve siyasal-kültürel anlam üretimi*. Yeni askerî kurumlar ve okullar, reformcu ve siyasal olarak etkin bir subay öznesi üretmiş; zorunlu askerlik, Müslüman erkek nüfusu devletin kayıt ve disiplin mekanizmalarına daha doğrudan bağlamış; vatan, tarih, fedakârlık ve devletin bekası gibi kavramlar ise askerî alanın siyasal kültür üzerindeki yorum gücünü pekiştirmiştir. Bu süreç çelişkisiz değildir. Tanzimat'ın eşit Osmanlılık iddiası, askerlik yükümlülüğünün fiili dağılımında din, cinsiyet ve statü temelinde farklılaşan bir rejimle karşılaşmıştır. Aynı şekilde askerî disiplinin toplumsal alana yayılması, firar, askerlikten kaçınma, yerel direnç ve uyarılama pratikleriyle sınırlandırılmıştır. Bu nedenle askerî reformlar, tek yönlü ve sorunsuz bir devletleşme süreci olarak değil, devletin yönetsel kapasitesi ile toplumsal dirençler arasındaki gerilimli ilişki içinde değerlendirilmelidir.

Son olarak, Geç-Osmanlı askerî reformları Cumhuriyet dönemindeki askerî-siyasal kültürün tarihsel zeminini hazırlamıştır. Ancak bu miras basit bir çizgisel süreklilik olarak görülmemelidir. Geç-Osmanlı'da oluşan askerî alan, Cumhuriyet döneminde farklı kurumsal ve ideolojik biçimler altında yeniden yapılandırılmıştır. Dolayısıyla Türkiye'de ordunun modern siyasal rolünü anlamak için yalnızca Cumhuriyet'in darbeler tarihine, vesayet mekanizmalarına veya kurumsal ayrıcalıklarına bakmak yeterli değildir. Ordunun siyasal-kültürel gücünün tarihsel kökleri, Geç-Osmanlı'da askerî reformların devlet-toplum ilişkisini dönüştüren yönetsel etkilerinde aranmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akmeşe, H. N. (2005). *The Birth of Modern Turkey: The Ottoman Military and the March to World War I*. London: I.B. Tauris.
- Aksan, V. H. (2007). The Ottoman military and state transformation in a globalizing world. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 27(2), 257–270.
- Aksan, Virginia H. (2003). "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Zorunlu Askerlik Stratejileri", *Devletin Silahlanması, Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, Der. Erik Jan Zürcher, Çev. M. Tanju Akad, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 23-44.
- Akyaz, D. (2002). *Askerî Müdahalelerin Orduya Etkisi: Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Altınay, A. G. (2004). *The Myth of the Military-Nation: Militarism, Gender, and Education in Turkey*. New York: Palgrave Macmillan.
- Berkes, N. (2002). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bröckling, U. (1997). *Disziplin, Soziologie und Geschichte militärischer Gehorsamsproduktion*, München: Wilhelm Fink.
- Cizre, Ü. (2003). Demythologizing the national security concept: The case of Turkey. *Middle East Journal*, 57(2), 213–229.

- Cizre, Ü. (2004). Problems of democratic governance of civil-military relations in Turkey and the European Union enlargement zone. *European Journal of Political Research*, 43(1), 107–125.
- Cizre-Sakallıoğlu, Ü. (1993). *AP-Ordu İlişkileri: Bir İkilemin Anatomisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Finer, S. E. (1962). *The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics*. London: Pall Mall Press.
- Foucault, M. (2019). Güvenlik, Toprak, Nüfus. *Collage de France Dersleri (1977-1978)*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Gülsoy, U. (2000). *Osmanlı gayrimüslimlerin askerlik serüveni*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- Hale, W. (1994). *Turkish Politics and the Military*. London: Routledge.
- Heper, M., & Güney, A. (1996). The military and democracy in the Third Turkish Republic. *Armed Forces & Society*, 22(4), 619–642.
- Heper, M., & Güney, A. (2000). The military and the consolidation of democracy: The recent Turkish experience. *Armed Forces & Society*, 26(4), 635–657.
- Huntington, S. P. (1957). *The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- İnalcık, H. (1994). Osmanlı devrinde Türk ordusu. *Türk Kültürü*, 32(375), 385–394.
- Janowitz, M. (1960). *The Professional Soldier: A Social and Political Portrait*. Glencoe, IL: Free Press.
- Jenkins, G. (2001). *Context and Circumstance: The Turkish Military and Politics*. Oxford: Oxford University Press for the International Institute for Strategic Studies.
- Kürşat, C. (2003). Der Verwestlichungsprozeß des Osmanischen Reiches im 18. und 19. Jahrhundert. Zur Komplementarität von Staatenbildungs- und Intellektualisierungsprozessen, Frankfurt am Main.
- Lemke, T. (1997). Eine Kritik der politischen Vernunft: Foucaults Analyse der modernen Gouvernementalität. *Argument*.
- Mardin, Ş. (1962). *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. Princeton: Princeton University Press.
- Matuz Josef (1985). *Das Osmanische Reich. Die Grundlinien seiner Geschichte*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Moltke, H. von. (1911). *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Berlin.
- Özbölük Rıza (2022). Osmanlı Devleti'nde Zorunlu Askerliğe Direniş: 'Muinsiz' Efrad Problemi, *Gazi Akademik Bakış*, 171, Cilt 16, Sayı 31, 169-190.
- Özcan, A. (1999). Osmanlı askerî teşkilatı. İçinde G. Eren (Ed.), *Osmanlı: Teşkilât* (Cilt 6, ss. 551–557). Yeni Türkiye Yayınları.
- Özdemir Hikmet (1989). *Rejim ve Asker*, İstanbul: Afa Yayınları.
- Rohe, K. (1987). "Politische Kultur und kulturelle Aspekt von politischer Wirklichkeit- Konzeptionelle und typologische Überlegungen zu Gegenstand und Fragestellung Politischer Kultur-Forschung", in Berg-Schlosser, D. and Schissler, J. (Hrsg.) (1987) *Politische Kultur in Deutschland: Bilanz und Perspektiven der Forschung*, *Politische Vierteljahresschrift, Sonderheft 18*, s. 39-49.
- Rohe, K. (2003): *Politische Kultur und ihre Analyse*, in: Dornheim, Andreas/Greifenhagen, Sylvia (Hrsg.): *Identität und politische Kultur*, Stuttgart: Kohlhammer, ss. 110–126.

- Şen, S. (1996). Silahlı Kuvvetler ve modernizm: Cumhuriyet kültürünün oluşum sürecinde bir ideolojik aygıt olarak, Ankara: Sarmal Yayınevi.
- Shaw, S. J. (1965). The established Ottoman army corps under Selim III. (1789-1807)". *Der Islam*, 40 : 142-184.
- Shaw, Stanford J. (1971), "Das Osmanische Reich und die Moderne Türkei", in: *der İslam II*, G.E. Grunebaum (Hrsg.), Fischer Weltgeschichte, Band: 15, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 24-159.
- Tunaya, T. Z. (1998). Türkiye’de Siyasi Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908–1918. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2000). Türkiye’de Siyasi Partiler: İttihat ve Terakki. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yeşil, F. (2020). Drill and discipline as a civilizing process: The genesis of the modern soldier in the Ottoman Empire, 1789–1826, F. Castiglione, E. L. Menchinger, & V. Şimşek (Eds.), *Ottoman War and Peace: Studies in Honor of Virginia H. Aksan*, ss. 101–123.
- Zürcher, E. J. (2000). Modernleşen Türkiye’nin Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2005). Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi 1908-1928, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.